

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МОТИВУ ТА МЕТИ РОЗБОЮ

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF MOTIVE AND PURPOSE OF ROBBERY

Казміренко В.О.,

*кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
відділу організації науково-дослідної роботи
Національної академії внутрішніх справ*

У статті розкривається поняття механізму вчинення злочину. Встановлено, що на відміну від мотиву поняття «мотивація» за змістом має ширше значення, становлячи собою складний механізм відображення особою зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки. До того ж мотивація злочину не є єдиним процесом, що рівномірно пронизує поведінковий акт від початку до кінця діяння. Зазначено, що основний поведінковий фонд людини стереотипований і закріплений у структурі особистості як властивості її характеру. Надається характеристика ієрархічної моделі мотивів. Розкрито коротко характеристику корисливих мотивів при вчиненні розбою.

Ключові слова: злочин, розбій, покарання, механізм злочину, мотив, мотивація, потреби, корисливий мотив.

В статье раскрывается понятие механизма совершения преступления. Установлено, что в отличие от мотива понятие «мотивация» по содержанию имеет более широкое значение, представляя собой сложный механизм отражения лицом внешних и внутренних факторов поведения. К тому же мотивация преступления не является единственным процессом, равномерно пронизывает поведенческий акт от начала до конца деяния. Указано, что основной поведенческий фонд человека стереотипизирован и закреплён в структуре личности как свойства его характера. Дается характеристика иерархической модели мотивов. Коротко раскрыта характеристика корыстных мотивов при совершении разбоя.

Ключевые слова: преступление, разбой, наказание, механизм преступления, мотив, мотивация, потребности, корыстный мотив.

In the article the concept of the mechanism of the crime. Also examines the main aspects of criminal behavior. Indicated that treatment selfish motive is one of the most controversial in modern criminal law science. Established in contrast to the motive, the concept of «motivation» content has a broader meaning, forming a complex mechanism person reflection of external and internal factors of behavior. Moreover, the motivation of a crime is not the only process that evenly penetrates behavioral act from beginning to end acts. It consists of heterogeneous processes occurring on separate feature self-stages: the process of raising awareness of the needs and behavior of common purpose, the process of actualization motive and select the type of behavior, the process of selecting a specific object and behaviors. Analyzed the psychological determinants of behavior. It is noted that the basic foundation of human behavioral stereotyped and fixed in the structure of individual properties as her character. Available hierarchical model characteristic motifs. Reveals a brief description of selfish motives in committing robbery.

Key words: crime, robbery, punishment mechanism of crime, motive, motivation, needs, self-serving motive.

Актуальність теми. Механізм вчинення злочину значною мірою визначається його «якістю» – формою та видом вини, має у кожному випадку свою специфіку і найбільш повно проявляється в злочинах, вчинюваних із прямим умислом, тобто таких, що свідомо та завчасно планувалися суб'єктом. Він складається з чотирьох основних ланок [1]:

1) формування особистості з антисуспільною спрямованістю, включаючи наявність чи розвиток відповідних особистісних передумов;

2) актуалізація мотиву та усвідомлення мети;

3) прийняття рішення та вибір засобів його реалізації;

4) реалізація рішення та оцінка одержаного результату.

Загалом така позиція поділяється (з певними вагіціями) всіма представниками юридичної психології. В правовій літературі найчастіше йдеться про трьохланкову структуру механізму злочинної поведінки: мотивація злочину, його планування та виконання, включаючи настання суспільно небезпечних наслідків [2–5 та ін.]. Така позиція пояснюється тим,

що процес формування особистості цікавить правові науки лише опосередковано, він не є предметом їх вивчення.

Слід зазначити, що механізми законслухняної та протиправної поведінки за формою тотожні, але їх зміст різниться. Тому й критична точка криміногенності особи може з'явитися на будь-якому етапі складноопосередкованого ланцюжка: потреби – мотив – мета – прийняття рішення – вибір засобів його реалізації.

Сказане повною мірою стосується й поведінки та особливостей особистості осіб, які вчинюють розбійні напади, тому при розгляді мотивів і мети (цілей) цього різновиду злочинних діянь ми будемо опиратися на закономірності, вже описані в юридичній психології, та характеристику особистості злочинця-розбійника.

Виклад основного матеріалу. Чи можна говорити про якісь особливі потреби в осіб, які вчинюють розбої? В кримінологічній літературі можна знайти ствердну і просту відповідь на це запитання: розбійники мають корисливі потреби, що обумовлюють

виникнення корисливого мотиву. Але простих відповідей на складні запитання не буває. Аналіз матеріалів кримінальних справ та встановлення провідних особливостей профілю особистості злочинців дозволяє ще раз переконатися, що такі потреби далеко не завжди корисливі, тобто полягають у прагненні до особистого збагачення за рахунок інших.

Узагальнюючи матеріали кримінальних справ, можна зробити висновок, що, окрім власне корисливих потреб, основою розбійного нападу можуть стати й інші, зумовлені блокуванням можливості самоствердження й самореалізації особистості, впливом відставленого у часі травматичного досвіду дитинства, які й визначили формування певного психологічного типу особистості, в тому числі й патологічні (у межах осудності) її особливості. Такий підхід дає можливість розглядати як суб'єктивно-особистісний (статичний), так і предметно-ситуативний (динамічний) аспекти злочинної поведінки.

Дійсно, багатьом злочинцям притаманні аморальні пристрасті, але при їх більш детальному аналізі завжди з'ясовується, що вони є суб'єктивно трансформованими первісними, цілком нормальними потребами у фізичному та духовному комфорті, в самоствердженні, соціальному статусі тощо. В психологічній літературі класифікація індивідуальних людських потреб здійснюється з врахуванням ступеня їх соціалізації – від первісних (біогенних) до вищих (соціогенних). Кожна з них може задовольнятися як соціально прийнятними (схвалюваними чи нейтральними) способами, так і стати психологічним першоджерелом злочину при виборі способів протиправних.

Слід також зазначити, що структура потреб злочинця відрізняється від законослухняних громадян співвідношенням об'єктивно-соціогенних та квазі-потреб (потреб-нашарувань). У той час як нормально соціалізована особистість не може існувати лише на рівні споживання, її розвиток передбачає зміщення центру потреб на самоствердження та самореалізацію, у правопорушників домінують матеріально-утилітарні потреби нижчого рівня при перевищенні середнього стандарту їх задоволення [6].

Потреби конкретизуються у мотивах, а точніше – формування мотиву відбувається на основі актуальної потреби. Індивідуальна потреба може бути визначена протиправно-корисливою, якщо предметом, її задовольняючим, стає [7]: а) чуже майно (речі, їх грошові еквіваленти, а також цінні папери); б) природні матеріальні блага (земля, дикі звірі тощо); в) майнові права, що не належать винному; д) скорочення обов'язкових чи звичних для потерпілої особи витрат.

Пануюча в сучасній психологічній науці концепція мотивування визначає мотив як опредмечену потребу або ще більш категорично – як предмет потреби (О.М. Леонтьєв). Загальна теорія кримінального права, що розкриває поняття основ кримінальної відповідальності та покарання, також використовує поняття мотиву. Однак залучення психологічних знань у кримінальному праві завжди було лише за-

собом пояснення окремих кримінально-правових понять, а не розкриття їх на психологічній основі. Тому поняття «мотив злочину» вживається в кримінальному праві та кримінальному процесі в іншому, не властивому йому значенні. Ще менше уваги приділяється цим питанням у судовій практиці, хоча значна кількість помилок при застосуванні кримінального закону пояснюється саме недостатньо повним чи помилковим встановленням мотиву вчиненого злочину та оцінки цього мотиву самим суб'єктом.

Так, в слідчо-судовій практиці апіорі вважається, що мотивом корисливих і корисливо-насильницьких злочинів є користь. Між тим, як зазначає А.Ф. Зелінський [8, с. 49], кожен третій із опитаних ним засуджених заперечував корисливий характер своїх дій. Він наводить результати й інших дослідників: за даними К.Є. Ігошева, визнавали в своїх діях корисливий мотив лише 18% засуджених за грабежі та розбої; за даними А.М. Цалієва, близько третини опитаних грабіжників і розбійників всіх вікових категорій пояснювали свої вчинки престижними міркуваннями й заперечували користь.

Загалом слід зазначити, що трактування корисливого мотиву є одним із найбільш суперечливих у сучасній кримінально-правовій науці. Більшість авторів визначають корисливий мотив як прагнення одержати вигоду матеріального характеру [9; 10]; прагнення до матеріального збагачення, бажання винного звернути майно на свою чи іншої особи користь, без наміру колись повернути його власнику чи відшкодувати його вартість. Тобто мова йде про егоїстичне прагнення задовольнити будь-яку індивідуальну потребу за чужий рахунок шляхом заволодіння майном чи майновими правами, звільнення від майнових обов'язків або зменшення особистих витрат.

Позиція законодавця в цьому питанні також не цілком послідовна: поняття «мотив» у КК України зустрічається 19 разів, із них «корисливий мотив» – 17 разів (ст. ст. 115, 146, 148, 219, 232, 299, 317, 319, 330, 357, 364, 371, 375, 383, 384, 423, 431 КК України), в тому числі – 11 разів у сполученні з іншими мотивами (ст. ст. 148, 232, 319, 357 КК України – особисті мотиви, ст. 299 КК України – хуліганські мотиви) та інтересами чи зацікавленістю (ст. ст. 219, 364, 371, 375, 423 КК України), а також іншими обставинами (ст. 431 КК України – з метою забезпечення поблажливого до себе ставлення). З зазначеного можна зробити висновок, що законодавець надає корисливому мотиву якогось особливого значення (в той же час, в усіх, крім вищезазначених випадків, мотив визначається як факультативна, а не обов'язкова складова суб'єктивної сторони злочину).

Виходячи з того, що розбій – корисливо-насильницький злочин, його мотивом також слід вважати одержання прямої матеріальної вигоди чи іншу корисливу зацікавленість. Пряма вигода полягає в отриманні майна та майнових прав, звільненні від майнових зобов'язань та скороченні витрат; інша корислива зацікавленість означає бажання з вигодою для себе одержати певні права, що покращують ма-

теріальне становище винного. Оскільки йдеться про насильницьке посягання на особу, то вигода може бути лише прямою – відставлена в часі погроза утворення склад іншого злочину (ст. 189 КК України).

Похідним від поняття «мотив» є «мотивація», що вживається в юридичній психології в декількох значеннях: 1) як сукупність мотивів особи, 2) як спонукання до дії певним мотивом та 3) як відображення в свідомості індивіда актуально значимих для нього явищ зовнішнього світу, переробка інформації на основі особливостей особистості і визначення в результаті цього мотиву (мотивів) злочину, узгодження їх зі змістом майбутньої діяльності в цілому й окремих дій, вибору способу поведінки для досягнення мети шляхом вчинення злочину [11, с. 99].

Таким чином, на відміну від мотиву поняття «мотивація» за змістом має ширше значення, становлячи собою складний механізм відображення особою зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки [12, с. 90]. До того ж мотивація злочину не є єдиним процесом, що рівномірно пронизує поведінковий акт від початку до кінця діяння, вона складається з різномірних процесів, що здійснюють функцію саморегуляції на окремих його етапах: процесу усвідомлення потреби і постановки загальної мети поведінки, процесу актуалізації мотиву і вибору типу поведінки, процесу вибору конкретного об'єкта і способу поведінки. При цьому мотив є центральною ланкою мотивації поведінки і бере участь у ній доти, поки не буде досягнута мета, або поки зміна ситуації не зробить інший мотив домінуючим.

Мотив є елементом мотивації, що знаходиться в сфері свідомості і стає основою для прийняття рішення про злочинну поведінку і, відповідно, здійснення певного поведінкового акту (злочину). Ретроспективне пояснення особою спонукальних чинників своєї поведінки – мотивування, що у випадку вчинення розбою лише певною мірою відображає складний процес від виникнення потреби та інтересу до певного об'єкта до безпосередньої реалізації злочинного наміру, і не завжди може бути адекватно вербалізоване суб'єктом злочину, особливо з врахуванням низького рівня освіченості та загальної культури розбійників. Тому не випадково обвинувачувані на запитання про мотив вчиненого діяння досить часто відповідають: «був п'яний», «не пам'ятаю», «просто так», «якось так трапилось».

Обґрунтовуючи ще на початку ХХ ст. необхідність психологічного вивчення особи в кримінальному суді, Л.Є. Владимиров писав, що встановлення справжнього мотиву поведінки злочинця вкрай необхідне. На думку вченого, встановлення мотиву надзвичайно важливе, принаймні, у двох випадках [13]:

1) коли слід встановити силу пристрасті, під впливом якої зменшується «свобода самовизначення, під якою ми розуміємо нормальну боротьбу протилежних мотивів, мотивів аморальних і мотивів стримуючих, як-от: звичайного особистого інтересу, етичних і правових правил, як вони притаманні суспільному середовищу підсудного;

2) коли необхідно пояснити психічний стан підсудного під час вчинення злочину через відсутність в останньому достатнього мотиву».

Поведінка злочинців із психологічної точки зору не відображає ні саморегуляції, ні внутрішнього конфлікту, ні свідомо поставлених цілей, ні тим більше – гальмування своїх дій. Вона зумовлена ситуативною мотивацією та прагненням до максимального використання ситуативних можливостей для задоволення своїх потреб.

Що ж тоді виступало як психологічні детермінанти поведінки? Відповідь на це запитання можлива за умови застосування особистісно-діяльнісного підходу. Згідно з ним, основний поведінковий фонд людини стереотипізований і закріплений у структурі особистості як властивості її характеру. Відповідно, її поведінка детермінується особистістю в цілому, а її спонукання залежать від ситуації настільки, наскільки це зумовлено характерними для неї варіантами реагування [10; 11; 13]. Кажучи іншими словами, одна й та ж ситуація різними особами буде сприйматися по-різному: як соціально-позитивна, соціально-нейтральна чи соціально-негативна. Таким чином, особистісний смисл вищенаведених дій полягає в розрядці агресивності, притаманної фігурантам вищенаведеного прикладу: відбулося імпульсивне реагування на стимул без попереднього формування мети поведінки, що досить часто супроводжується прагненням до переживання ризику, до вибору суспільно небезпечних варіантів реагування на соціально-нейтральну ситуацію.

Тому некоректною є позиція, згідно з якою при вчиненні розбою сам мотив є злочинним – корисливим. Мотив, у тому числі – мотив вчинення злочину, нейтральний щодо його соціальності (антисоціальності). Один і той же мотив залежно від ситуації та особливостей особи може спонукати правомірну або ж неправомірну поведінку, а так звані «злочинні» мотиви – суть модифікація загальнолюдських мотивів, коли досягнення мети реалізується за рахунок використання протиправних засобів. Немає мотивів, які однозначно призводили б тільки до законслухняної чи тільки до протиправної поведінки. Мотив набуває певного криміногенного звучання ретроспективно, коли аналізуються результати вчинків (поведінки) особи. Він призводить до злочину (а не до якогось іншого варіанту задоволення потреби), якщо визначається антисуспільна мета та обираються антисуспільні засоби її досягнення.

Враховуючи зазначене, можна стверджувати, що закріплені в кримінальному праві мотиви – це певна статична характеристика найбільш типових, узагальнених форм фактично вчинюваних дій, оцінка яких дається законом. До того ж, перелік можливих мотивів злочинної поведінки далеко не повний і не вичерпує всього розмаїття злочинних діянь. З врахуванням того, що будь-який злочин спонукається особистими мотивами, законодавець пропонує до врахування ще мотиви корисливий, хуліганський та явної неповаги до суспільства, причому два останні – в одиничних випадках. Дійсно ж, мотив – динамічна категорія,

взаємозв'язана з іншими психічними явищами та самою особистістю, змістовна сторона яких може змінитися будь-коли. Так слідчий та суддя заганяються в прокрустове ложе необхідності встановлювати мотив у задалегідь визначених законом недостатніх (і не цілком коректних) межах, що сприяє як формуванню правового нігілізму у правоохоронців, так і недовіри до правоохоронної системи держави у її громадян. Це слугує додатковим аргументом до раніше вже висловленої пропозиції: відмовитися від використання поняття «мотив» у Кримінальному кодексі України, закріпивши цей обов'язок виключно за кримінально-процесуальною діяльністю.

Основним критерієм при встановленні мотиву повинні бути, як раніше вже зазначалося, потреби. Тому цілком придатною для створення класифікації мотивів, на нашу думку, може бути загальноприйнята в психології ієрархічна модель А. Маслоу [14]. Згідно з нею, слід визначати не окремі мотиви, а їх групи, що відображають певну ціннісну ієрархію відповідно до ролі в розвитку особистості. Основною ідеєю класифікації є принцип відносного пріоритету актуалізації мотивів: щоб активувалися й почали визначати поведінку потреби більш високого рівня, повинні бути задоволені потреби нижчого рівня. Відповідно, неможливість задовольнити вищу потребу (потреби зростання) призводить до регресу особи на більш низький рівень розвитку (потреби нужди). З врахуванням специфіки особи розбійника, наданої нами вище, можна прогнозувати, що мотиви останнього різновиду у них повинні домінувати.

Оскільки декларується, що розбій вчинюється виключно з корисливих мотивів, надамо їх коротко характеристику [15, с. 218]. Насамперед зазначимо, що в психологічному сенсі корисливий мотив не є однорідним і може мати наступні різновиди: 1) підтримання біологічного статусу, виживання в умовах бідності; 2) задоволення соціалізованих матеріальних потреб; 3) прагнення до матеріального комфорту; 4) придбання престижних речей, досягнення більш високого життєвого рівня; 5) прагнення до лідерства в групі (злочинній групі) чи певному соціальному оточенні.

Захисні мотиви виникають через необхідність захисту від зовнішньої загрози, причому суб'єктивно не має значення, існує така загроза насправді чи вона лише уявляється. Якщо ситуація визнається як небезпечна для статусу особи, то очікування ймовірної агресії стимулює до превентивних злочинних дій. Розбійні напади щодо фізично слабких осіб (дітей, підлітків та найчастіше – людей похилого віку) дозволяють злочинцеві відчувати себе сильним та певним чином нейтралізують психотравмуючі переживання, що мали місце в минулому. В цих випадках важливо реалізувати свою готовність до нападу, а ситуація, в тому числі й стан алкогольного сп'яніння, є лише приводом для реалізації захисної агресивності.

Компенсаторні мотиви проявляються у випадках, коли суб'єкт злочину тривалий час перебуває у стані фрустрації (наприклад, не має постійної роботи та засобів для існування, що типово для досліджувано-

го нами контингенту осіб). Прикладом мотивів заміщення можуть бути досить численні корисливо-насилницькі посягання сьогодення, що вчинюються «заробітчанами» один проти одного.

Ігрові мотиви, що є провідними для дитини, зберігаються й у дорослих, причому за умови недостатньої соціалізації, що типово значної частини для розбійників, ігровий мотив може ставати домінуючим і проявлятися в якості спонукальної сили до вчинення злочинів. Як зазначає Г.Г. Шиханцов, до злочинців-гравців належать ті, хто вчиняє злочини не тільки, а в багатьох випадках і не стільки заради матеріальної вигоди, скільки заради гри, що надає гострих відчуттів.

Мотиви *самоствердження* виникають внаслідок прагнення мати визначений статус на соціальному, соціально-психологічному (особистісно значимого оточення, референтної групи) та індивідуально-психологічному рівнях (самооцінка, самоповага). Його задоволення відбувається завдяки вчинкам, що демонструють (реально або уявно) сильні сторони особи. Зокрема, вчинення розбою дозволяє самоутверджуватися на соціально-психологічному та індивідуально-психологічному рівні.

Визначення й усвідомлення мети є передумовою прийняття рішення про вчинення злочину. Мета – усвідомлення необхідності й можливості конкретного результату поведінки, за допомогою якого суб'єкт задовольняє свою потребу, його мисленнєве передбачення. Мотив характеризує суб'єктивну значимість поведінки, мета – її об'єктивну спрямованість. За наявності умислу мета і результат співпадають: при прямому умислі наслідки є бажаними, при непрямому – вони допускаються. Мета – форма реалізації мотиву, яка втілюється у діях і результатах. Як зазначає А.Ф. Зелінський, «відносини між мотивом і цілями дій у процесі злочинної діяльності не залишаються незмінними. Мотив може віддалитися від злочинних цілей, коли після їх досягнення йдуть посткримінальні вчинки, заради яких і вчинений злочин... Але трапляється й навпаки: мотив наближується до цілей і вичерпує себе і їх досягнення» [7, с. 111].

Мета як невід'ємний компонент злочинної поведінки виконує, принаймні, дві функції: 1) усвідомлення особою об'єкта чи суб'єкта, на який спрямовується дія; 2) бажання досягти певного результату. При цьому слід враховувати, що відношення між метою і результатом не завжди однозначні. Може наступити «прямий результат» – той, що визначений метою особи, він є її реалізацією й безпосереднім виразом. При втручанні об'єктивних перешкод досягається менший результат, ніж запланована мета, має місце «недовиконання чи невиконання мети» (наприклад, замах на злочин, що не відбувся через причини, незалежні від волі винного). Відношення між результатом і метою можуть виступати в формі «перевиконання» мети, коли результат перевищує передбачувану мету (наприклад, смерть потерпілого від розбійного нападу). При вчиненні злочину імпульсивно, як це часто буває при розбоях, стадія прийняття рішення діяти певним чином «зливаєть-

ся» з вихідним спонуканням (імпульсом), що стрімко переходить у дію, минаючи контроль свідомості за схемою: 1) усвідомлення чинника, що діє як сильний подразник; 2) виникнення спонукання (мотиву) та імпульсу, що міститься в ньому; 3) об'єктивізація вихідного спонукання (мотиву) в дію.

Підводячи підсумки, зазначимо, що механізм вчинення злочину складається з чотирьох основних ланок (етапів), з числа яких безпосередній вплив на кваліфікацію діяння мають мотив та мета. При цьому механізми законслухняної та протиправної поведінки тотожні за формою, але зміст їх різниться.

Висновки. Так, детермінантою розбійного нападу, окрім власне корисливих потреб, можуть стати

й інші, зумовлені блокуванням можливості самоствердження й самореалізації особистості, впливом відставленого у часі травматичного досвіду дитинства, які й визначили формування певного психологічного типу особистості, в тому числі й патологічні (в межах осудності) її особливості. Загалом потреби злочинця є суб'єктивно трансформованими загальнолюдськими потребами, кожна з яких може задовольнятися як соціально прийнятними, так і протиправними способами. В той же час, структура потреб злочинця відрізняється від законслухняних громадян співвідношенням об'єктивно-соціогенних та матеріально-утилітарних потреб на користь останніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін. Юридична психологія: [підручник] / [Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко та ін.]; за заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. – К.: КНТ, 2007. – 352 с.
2. Жордания И. Психолого-правовая структура способа совершения преступления / И. Жордания // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1976. – Вып. 24. – С. 57–76.
3. Кудрявцев В.Н. Механизм преступного поведения / В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1981. – 248 с.
4. Мальков В.П. Субъективные основания уголовной ответственности / В.П. Мальков // Государство и право. – 1995. – № 1. – С. 91–99.
5. Петелин Б.Я. Психологический анализ преступного поведения / Б.Я. Петелин // Сов. государство и право. – 1973. – № 5. – С. 74–78.
6. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии / М.И. Еникеев. – М.: Юристъ, 1996. – 630 с.
7. Зелинский А.Ф. Криминальная психология: [науч.-практ. изд.] / А.Ф. Зелинский. – К.: Юринком Интер, 1999. – 237 с.
8. Зелінський А.Ф. Корисливість як мета злочину / А.Ф. Зелінський // Радянське право. – 1988. – № 2. – С. 48–51.
9. Волков Б.С. Мотив и квалификация преступлений / Б.С. Волков. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1970. – 166 с.
10. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину: [монографія] / А.В. Савченко. – К.: Атіка, 2002. – 144 с.
11. Казміренко Л.І. Кримінальний кодекс України: психологічний аналіз кримінально-правових понять: [монографія] / Л.І. Казміренко, О.Л. Мартенко. – К.: КНТ, 2008. – 184 с.
12. Тузов А. Мотивація протиправної поведінки / А. Тузов // Радянське право – 1977. – № 1. – С. 90–93.
13. Юридическая психология: [хрестоматія]. – М.: Юристъ. – 2000. – С. 47–62.
14. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; пер. с англ. А.М. Татлыбаевой. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orel.rsl.ru/nettext/foreign/masloy/maslow.shtml.htm>.
15. Шиханцов Г.Г. Юридическая психология: [учебник для вузов] / Г.Г. Шиханцов. – М.: Зерцало, 2000. – 352 с.